

Л. О. Циндровська

ПІЗНЬОЗАРУБИНЕЦЬКІ ПАМ'ЯТКИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дискусійним проблемам хронології пізньозарубинецьких пам'яток, їх співвідношенню із зарубинецькими старожитностями.

Проблема виділення пізньозарубинецького періоду нерозривно пов'язана з основними питаннями вивчення зарубинецької культури. Першовідкривач останньої В. В. Хвойка датував її II ст. до н. е. — тобто пов'язував з періодом між скіфськими пам'ятками і пам'ятками черняхівської культури¹. Цієї точки зору досить довго дотримувалася і більшість інших дослідників.

Проте у 50-і роки у зв'язку з початком інтенсивного вивчення зарубинецьких пам'яток вчені звернули увагу на те, що матеріальна культура зарубинецького населення I—II ст. дещо відрізняється від більш ранньої. Вперше припущення про те, що з I ст. н. е. зарубинецька культура набуває до деякої міри нового вигляду, було висловлене В. М. Даниленком². Але на той час воно стосувалося території, розташованої на північ від ареалу черняхівської культури, а саме Верхнього Подніпров'я, Подесення, басейнів рік Прип'яті та Сейму, а також Білорусі (Почіп, Синьково, Смяч та ін.)³. Аналогічні поселення першої чверті I тис. н. е. відомі і на Середньому Подніпров'ї у басейні р. Трубіж.

У 60-і роки, завдяки планомірним розвідкам, значно розширюється ареал пам'яток першої чверті I тис. н. е. Досліджуються поселення та могильники на Південному Бузі (Мар'янівка, Рахни)⁴, Середньому Подніпров'ї (Грині, Лютіж, Козаровичі)⁵ та ін. І хоча вже в літературі використовується термін «пізньозарубинецький», його інтерпретація залишається досить невизначеною. Більше того, вже у 70-ті роки деякі дослідники називають Середнє Подніпров'я перших століть н. е. «зоною відсутності археологічних пам'яток», в той же час зазначаючи важливість вивчення їх саме на території, зайнятій «слов'янськими племенами венедами», відомими з писемних джерел⁶.

Актуальність проблеми виділення пізньозарубинецького періоду, важливість у вирішенні питань етногенезу слов'ян та необхідність його досконалого вивчення неодноразово зазначалися в працях археологів-словістів⁷. М. Б. Щукін визначає пізньозарубинецький період як своєрідне археологічне явище, що характеризується як горизонт Рахни-Лютіж-Почіп⁸.

Найважливішим у вирішенні проблеми генезису ранньослов'янської культури стали відкриття на Середньому Подніпров'ї та Подесенні пам'яток київської культури, синхронної черняхівській. Їх матеріали свідчать про генетичний зв'язок з пам'ятками зарубинецької культури. Більше того, один із авторів теорії спадковості зарубинецьких і київських пам'яток — В. М. Даниленко, характеризуючи останні, називає їх «пізньозарубинецькими» і пише про «пам'ятки київського типу зарубинецької культури»⁹. На його думку, початок переростання зарубинецької культури у «явище київського етапу» належить до I ст. н. е.¹⁰

Про еволюційний розвиток зарубинецької культури в Середньому Подніпров'ї неодноразово писала Н. М. Кравченко, розглядаючи пізньозарубинецькі пам'ятки першої чверті I тис. н. е. і київської культури як два послідовні етапи¹¹.

Велике значення для вивчення пізньозарубинецького періоду мали розкопки

поселення поблизу с. Лютиж¹². Детальний аналіз матеріалів під час розкопок та подальше їх опрацювання дозволили авторам виявити та зафіксувати пізньозарубинецькі комплекси, визначити риси матеріальної культури, характерні для того часу. Встановлено, що кераміка Лютизького поселення не може бути повністю ототожнена з керамікою відомих класичних зарубинецьких пам'яток. Датуючи поселення I—II ст. н. е., автори зазначають, що воно є першим повністю розкопаним на Середньому Подніпров'ї¹³.

Для доскональної характеристики пізньозарубинецьких пам'яток та визначення історико-культурного характеру населення цього періоду, необхідно в першу чергу визначити його хронологічні межі. Без сумніву, верхня дата безпосередньо пов'язана з початком київської культури. Ще в своїй кандидатській дисертації, присвяченій дослідженням пам'яток київської культури, Р. В. Терпиловський вказує на те, що нижня хронологічна межа її обумовлена пізньозарубинецькими старожитностями I—II ст. н. е. тому, що пам'ятки типу Лютиж-Почіп безпосередньо передують київським¹⁴.

Нижня дата пізньозарубинецького періоду до цього часу залишається досить невизначеною, як і не існує однозначної дати кінця зарубинецької культури. Щодо останньої, дослідниками у свій час було запропоновано декілька точок зору. Так, Ю. В. Кухаренко, досліджуючи пам'ятки зарубинецької культури, вважав, що вона припиняє своє існування наприкінці I — середині II ст. н. е.¹⁵ П. М. Третяков стверджував, що зарубинецькі племена продовжували займати населену ними територію аж до кінця II — початку III ст. н. е.¹⁶ Такі розбіжності значною мірою зумовлені тим, що багато зарубинецьких пам'яток містять матеріали як зарубинецького, так і пізньозарубинецького періодів (Бабина Гора, Дідів Шпиль, Дівич Гора-Трипілля, Київ-Оболонь та ін.).

Одмічено не лише невизначеність щодо верхньої хронологічної межі та періодизації зарубинецької культури, але й довільне оперування поняттям «пізньозарубинецький період». К. В. Каспарова вважає, що не можна об'єднувати зарубинецьку культуру у її класичному вигляді з культурою населення, що залишило пам'ятки «постзарубинецького» часу. Тому для вірного розуміння історичної ситуації на рубежі нашої ери, в першу чергу, необхідно чітко розрізнити старожитності класичної зарубинецької культури з усіма їй властивими ознаками¹⁷. Автор визначає верхню дату для пам'яток Прип'ятського Полісся — середина I ст. н. е., і наголошує, що вона прийнятна і для Середнього Подніпров'я¹⁸.

Значну увагу періодизації зарубинецької культури та інтерпретації пізньозарубинецьких пам'яток приділив провідний дослідник цієї культури Є. В. Максимов. Упродовж тривалого часу, присвяченого вивченню зарубинецьких старожитностей, Є. В. Максимов запропонував декілька варіантів вирішення зазначених проблем. Так, ще на початку 60-х років автор, перераховуючи знахідки римських монет I—II ст. н. е. на території Середнього Подніпров'я, пов'язує їх із розташованими поблизу зарубинецькими пам'ятками¹⁹, з чого випливає, що останні існували до III ст. н. е. Тут же згадується про сусідство у I ст. н. е. зарубинецьких і сарматських племен та «дружні контакти між цими групами населення»²⁰. Зважаючи на те, що у той час на зарубинецьких пам'ятках ще не був виділений пізньозарубинецький матеріал, такий висновок був цілком прийнятним. Цієї ж точки зору, хоча і в менш категоричній формі, Є. В. Максимов дотримується і в своїй першій монографії²¹.

У першій половині 80-х років на Середньому Подніпров'ї дослідження ряду пізньозарубинецьких пам'яток (Вишеньки, Дівич Гора-Трипілля, Козарів Шпиль-Обухів, Таценки тощо)²² значно доповнили наші відомості про цей період. Є. В. Максимов пропонує таку періодизацію зарубинецької культури: ранній період — кінець III — кінець I ст. до н. е.; пізній — кінець I ст. до н. е. — перша половина I ст. н. е.; заключний період — II ст. н. е.²³ Зауважимо, що з даною періодизацією «випала» друга половина I ст. н. е. Ця періодизація була уточнена автором кількома роками пізніше, коли було запропоновано також три періоди існування зарубинецької культури, а саме: ранній — кінець III — кінець I ст. до н. е.; середній — кінець I ст. до н. е. — кінець I ст. н. е.; пізній — II ст. н. е.²⁴ Така розбіжність у визначенні періодів, їх назв та хронології утруднює користування даними періодизаціями.

У другій половині 80-х років інтерес до пам'яток пізньозарубинецького періоду зростає. Було виявлено декілька пам'яток з пізньозарубинецьким матеріалом на суміжних із Середнім Подніпров'ям територіях (поселення Картамишево-

2 у верхів'ї Псла, Тернівка-2 поблизу Белгорода тощо). Уточнення зарубіжними дослідниками хронологічних меж окремих датуючих предметів, зокрема фібул, спонукало до перегляду хронології деяких археологічних комплексів на території України. Знову нагальним стало питання про фінальну дату зарубинецької культури²⁶. Аналізуючи хронологію датуючих речей (фібул, античного імпорту) і приділяючи особливу увагу знахідкам цих предметів у комплексах, дослідник А. М. Обломський робить спробу передатувати деякі пам'ятки Середнього Подніпров'я²⁷. На основі своїх спостережень він приходять до висновку, що пізньозарубинецькі пам'ятки лісостепової та південної частини лісової зон, від Південного Бугу до Осколу, складають єдиний хронологічний пласт по всій території їх розповсюдження і датуються, в цілому, I—II ст. н. е.²⁸. Отже, зовсім незрозуміло, чим керується автор, позбавляючи реєстр пізньозарубинецьких пам'яток від комплексів з Дівич Гори в Трипіллі²⁹.

Причиною кризи зарубинецької культури і трансформації її в пізньозарубинецьку багато дослідників, і, насамперед, Є. В. Максимов, вважають зовнішні фактори, — експансію сарматів і гетів на півдні, а також пересування з північного заходу на південь готів³⁰. Саме тому оригінальною є спроба показати, що поштовхом до розпаду зарубинецької культури і виникнення «нової культурно-історичної спільності, — пам'яток пізньозарубинецького типу» — була зміна екологічної ситуації³¹. Автори припускають, що саме зміна кліматичних умов стала причиною міграцій у I—II ст. сарматів, готів та ін. В умовах екологічної ситуації, що склалася на території Східної Європи і, зокрема, України, пізньозарубинецькі племена зуміли виробити оптимальну систему господарювання, яка базувалася на екстенсивному використанні вологих ділянок долин річок для потреб землеробства і скотарства³². Факт інтенсивного освоєння пізніми зарубинцями перших і навіть других притоків допливів великих річок підтверджується археологічними дослідженнями. Припускається, що система господарювання, яка застосовувалася пізньозарубинецькими племенами, проіснувала у населення Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя аж до VII—VIII ст. Отже, таке спрямування поглядів повинно викликати чималий інтерес і спонукати до подальших розробок у цьому ж руслі.

Таким чином, незважаючи на ряд дискусійних моментів щодо пізньозарубинецького періоду, сам факт його існування не підлягає сумніву, як і не викликає сумніву його значення щодо вирішення проблеми етногенезу слов'ян.

Деякі розбіжності у поглядах ще не є перепорою на шляху до вивчення пізньозарубинецьких пам'яток. Дійти згоди у вирішенні окремих проблем — справа часу, пов'язана з подальшими дослідженнями.

¹ Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 1913. — С. 43, 44.

² Даниленко В. Н. Славянские памятники I тыс. н. э. в бассейне Днепра // КСИАУ. — 1955. — № 4. — С. 27—29.

³ Третьяков П. Н. Зарубинецкая культура и поднепровские славяне // СА. — 1968. — № 4. — С. 63—65; Савчук А. П. Поселения зарубинецкой культуры в поречье р. Трубеж // МИА. — 1969. — № 160. — С. 82—87.

⁴ Хавлюк П. І. Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі // Археологія. — 1971. — Вип. 4. — С. 84—96; Хавлюк П. І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та Лівобережного Дністра // Археологія. — 1975. — Вип. 18. — С. 7—19.

⁵ Бидзилья В. И., Пачкова С. П. Зарубинецкие поселения у с. Лютеж // МИА. — 1969. — № 160. — С. 51—74; Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972. — С. 20, 21; Максимов Е. В., Орлов Р. С. Поселение и могильник второй четверти I тыс. н. э. у с. Казаровичи близ Киева // Раннесредневековые восточнославянские древности. — К., 1974. — С. 11—21.

⁶ Мачинский Д. А. К вопросу о территории обитания славян в I—IV веках // АСГЭ. — 1976. — Вып. 17. — С. 94.

⁷ Шукин М. Б. Археологические данные о славянах II—IV веков // АСГЭ. — 1976. — Вып. 17. — С. 70.

⁸ Шукин М. Б. О бастарнах и венедах Плиния-Тацита и о проблеме их отождествления с археологическими памятниками // Тезисы докладов советской делегации на IV Международном конгрессе славянской археологии. — М., 1980. — С. 30.

⁹ Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія. — 1976. — Вип. 19. — С. 66.

¹⁰ Там само. — С. 83.

- ¹¹ Кравченко Н. М. Исследование славянских памятников на Стугне // Славяне и Русь. — К., 1979. — С. 76—78; Кравченко Н. М., Гороховский Е. А. О некоторых особенностях развития материальной культуры населения Среднего Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. // СА. — 1979. — № 2. — С. 51—69.
- ¹² Бидзиля В. И., Пачкова С. П. Указ. соч. — С. 54—74.
- ¹³ Там же. — С. 72.
- ¹⁴ Терпиловский Р. В. Население Нижнего и Среднего Подесенья III—V в. — Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1980. — С. 11.
- ¹⁵ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура // САИ. — 1964. — С. 52—54.
- ¹⁶ Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности // МИА. — 1970. — № 179. — С. 38—40.
- ¹⁷ Каспарова К. В. О верхней хронологической границе зарубинецкой культуры Припятского Полесья // СА. — 1976. — № 3. — С. 128.
- ¹⁸ Каспарова К. В. О датировке фибул зарубинецкой культуры // Новейшие открытия советских археологов (тезисы докладов конференции). — К., 1975. — С. 33; Каспарова К. В. О верхней хронологической границе... — С. 139.
- ¹⁹ Максимов Е. В. Античный импорт на Средньому Придніпров'ї в зарубинецький час // Археологія. — 1963. — Т. XV. — С. 119.
- ²⁰ Там само. — С. 72.
- ²¹ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье... — С. 115, 116.
- ²² Цыдровская Л. А. Новые позднезарубинецкие памятники в бассейне реки Стугна // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. — К., 1981. — С. 93—94; Пачкова С. П. Могильник Вишенки и его место среди могильников зарубинецкой культуры // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4. — С. 165—168.
- ²³ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — К., 1982. — С. 27—29.
- ²⁴ Этнокультурная карта территории Украинской ССР в первом тыс. н. э. — К., 1985. — С. 15—16.
- ²⁵ Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Про культурно-історичний процес на території України в першій чверті I тис. н. е. // Археологія. — 1986. — Вип. 56. — С. 32—46; Цыдровська Л. О. Пам'ятки першої чверті I тис. н. е. на території Середнього Подніпров'я // Археологія. — 1988. — Вип. 62. — С. 86—95; Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. — М., 1991. — 175 с.
- ²⁶ Шукин М. Б. Горизонт Рахны-Почеп: причины и условия образования // Культуры Восточной Европы I тыс. — Куйбышев, 1986. — С. 26—38; Каспарова К. В. Поздняя дата зарубинецких могильников // Культуры Восточной Европы I тыс. — Куйбышев, 1986. — С. 5—25.
- ²⁷ Обломский А. М. О финале среднеднепровского варианта зарубинецкой культуры // СА. — 1987. — № 3. — С. 68—85.
- ²⁸ Там же. — С. 80.
- ²⁹ Обломский А. М. Позднезарубинецкие памятники // Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э. — первой половины I тыс. н. э. — М., 1993. — С. 42—43.
- ³⁰ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура... — С. 28.
- ³¹ Обломский А. М., Терпиловский Р. В., Петраускас О. В. Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины. — К., 1990. — С. 1.
- ³² Там же. — С. 26.

Л. А. Цыдровская

ПОЗДНЕЗАРУБИНЕЦКИЕ ПАМЯТНИКИ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ

В статье дается обзор отечественной литературы, посвященной вопросам изучения позднезарубинецкого периода, указаны отдельные публикации памятников, содержащих материалы первой четверти I тыс. н. э. Анализируются различные точки зрения относительно хронологии позднезарубинецкого периода, связанной с хронологией и периодизацией собственно зарубинецкой культуры. Рассмотрена проблема интерпретации позднезарубинецких памятников и их место в решении этногенеза славян.

L. O. Tsyndrovska

THE LATER ZARUBYNTSI MONUMENTS ON THE TERRITORY OF UKRAINE

The paper presents a review of publications devoted to investigation of the Later Zarubyntsi Period. The publications of materials from the sites of the first millennium AD are emphasized. Various viewpoints on the chronology of the Later Zarubyntsi Period are analyzed in relation to the overall chronology and periodization of the Zarubyntsi Culture. The sites of the Later Zarubyntsi Period are interpreted according to the role they played in solving the problem of the Slavic ethnogenesis.

Одержано 20.06.99